

तांदूळ मेळाव्यास भेट देणारे

देशी तांदूळाचे पूनरागमन

मूळ लेखकः सीमा ग. प्रसाद

सहजा समृध्द, सेंद्रिय शेतकऱ्यांचे एक संघटन, ज्याने एका दशका अगोदर शाश्वत शेतीच्या कल्पना, बियाणे आणि ज्ञानाच्या देवाण घेवाणाची मुहर्तमेढ रोवली. तिच्या दमदार सुरुवातीपासून आजतागायत देशी बियाण्यांचे पुनरूजीवन अभियानाद्वारे भारतीय शेती पद्धतीत नवचतैन्य निर्माण करणारी एक ताकतवर संस्था म्हणून उद्यास आली.

तो दिवस फारच शीण आणणारा होता. तांदूळाच्या मेळाव्यामध्ये दोन दिवसाच्या सततच्या बोलण्याने आमचे आवाज बसले होते आणि बोलण्यासाठी शरीरात त्राण उरले नव्हते.

दुसरा दिवस सरते वेळी आमच्या जवळच्या तांदूळाच्या विविध वाणांचे बियाणे संपले होते. अजून एक दिवस उरला होता. बहुतांशी बियाणे खरीददार नाराज झालेले दिसत होते कारण त्याना मोकळया हाताने परतावे लागले. अगदी एखादा किलो देखिल बिज मिळाले नाही. केवळ प्रदर्शनान लावलेले 900 विविध वाणांचे फलक, त्याबद्दलचे तक्ते पोस्टर्स आणि शेतकऱ्यांना दिली जाणारी माहिती एवढ्यावरच त्यांना भागवावे लागले.

सेंद्रिय हेच जीवन

'सहजा समृद्धा' हा सेंद्रिय शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा संघ, धानाच्या पारंपारिक बियाणाचा प्रचार प्रसार व शेतकऱ्यांमध्ये त्याची जाणिव निर्माण करण्यासाठी अनेक मेळावे घेत आलेला आहे. ह्या चळवळीतून शाश्वत शेतीचा पुरस्कार करणारा व पारंपारिक धानाच्या बियाणांची देवाण घेवाण व वाढ करणारा एक मंच निर्माण करण्याचा प्रयत्न या संघामार्फत चालू आहे. साधारणत दहा वर्षापूर्वी सुरू झालेल्या ह्या संघामध्ये लहान, सीमांतिक शेतकरी व महिला शेतकरी तसेच बीज जपवणूक करणारे एकत्र आले आहेत. ह्या संघामध्ये 15 शेतकरी गट व 750 सेंद्रिय शेती प्रमाणपत्र असलेले शेतकरी असून ते मूलतः शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देत असतात. शाश्वत शेती प्रोत्साहना सोबत आमचे शेतकरी तांदूळाच्या व तांदूळ संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी आशियातील लोक चळवळीचेच भाग बनले आणि पारंपारिक तांदूळ वाचवणे, वाढवणे त्याचे ज्ञान सर्वत्र पसरवणे ह्या भरीव कामात ते गुंतले. प्रत्यक्ष शेतावर धानाच्या विविध जाती जोपासणे सहभागी पद्धतीने पीक सुधारणा घडवून आणणे आणि सेंद्रिय धानाचे उत्पादनास प्रोत्साहन देण्यासाठी ' सहजा समृद्धा' कर्नाटक राज्यात ह्या चळवळीला पुढाकार देत आहे.

आपला तांदूळ/धान वाचवा

कर्नाटकामध्ये सेंद्रीय तांदूळाची शेती वेग धरत आहे. बहुतेक शेतकऱ्यांना वाटते की सेंद्रीय शेती हा एक प्रचिलीत शेतीला खात्रीलायक पर्याय आहे. त्यातील बहुतांश वाणांची लागवड, त्याची उत्कृष्ट चव, खास वैशिष्टये, तग धरण्याची ताकद (जसे : अवर्षण शोषकता, रोग प्रतिकारकता, क्षार प्रतिरोधकता) आरोग्य विषयक फायदे आणि अन्नाची गुणवत्ता यामुळे दुर्गम खेड्यांमध्ये लागवड केली जाते. औषधीय तांदूळाच्या वाणांमधील करीबत्था, कलम, कारीकालवे, दोड्डाबारिया नेल्लू, कारीगजीवीली आणि सन्नाक्की ह्या काही प्रमुख प्रजाती आहेत.

परंतु अशा औषधीगूण असलेल्या पारपांरिक प्रजातीच्या तांदूळाला बाजारपेठ मिळवणे हे एक आव्हानच आहे. विशेतः शहरी भागातील लोक अशा तांदूळाचा आकार, रंग ह्याकडे खास आकर्षित होत नाहीत. बाजारात अशा तांदुळाची मागणी नसल्यामुळे शेतकरी देखील अशा पारंपारिक वाणाचे पीक घेत नाहीत.

सहाजा ऑरगॅनिक्स शेतकऱ्यांच्या मालकीची कंपनी

सहजा समृध्दने 'सहजा ऑरगॅनिक्स' या व्यापारी नावाखाली उत्पादक - उपभोक्ता यांची संकलन व विपणन करणारी साखळी/शृंखला निर्माण केली आहे. सहजा समृध्द ऑरर्गनिक प्रोड्युसर कंपनी (मर्यादीत) ची स्थापना सेंद्रीय माल विकण्याकरीता झाली. ही कंपनी थेट शेतकऱ्यांकडून धान्य जमा करून साखळीतल्या विक्रीकेंद्राकडे पाठविते. हि साखळी माल थेट उपभोक्यांकडे पोहचविण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांना रास्त बाजारभाव मिळण्यासाठी तयार केली आहे.

सहजा ऑर्गनिक्स विविध प्रकारच्या उत्पादनांचे विपणन करते, ज्यात 30 तांदूळाचे वाण, 15 विविध दुय्यम तृण धान्य, गहू, कडधान्य, फळे आणि भाजीपाला, बालकांचे अन्न, प्रक्रीयांकरीत उत्पादन जसे : पापड, अरोग्यदायी पेय, मिश्र धान्याचे पीठ, मूल्य वर्धक उत्पादने आणि खाण्याचे अन्न पदार्थांचा समावेश होतो. विशेषत : दुय्यम तृण धान्य व लाल तांदूळाच्या अशा पिकांना पोषक तत्व आणि आरोग्यदायी उपयूक्तंता यामुळे शहरी भागात प्रचंड मागणी आहे.

सध्या कंपनीकडे 786 राज्यातील विविध प्रदेशातील सेंद्रीय उत्पादन असून 2000 पेक्षा अधिक 'सेद्रीय रूपांतर स्थितीत' आहे. हे शेतकरी दक्षिण भारतातील मोठया शहरांतील 26 विक्री केंद्राना नियमीत माल पुरवित आहे.

ह्या जैव- उपक्रमाच्या सफलतेचे कारण म्हणजे शहरी समजाचा सहभाग होय. दक्षिण भारतातील मृत शेती संस्कृतीला संजीवनी/ नवचैतन्य देण्याकरीता शेतकऱ्यांचा गट, महिलांचा गट आणि उपभोक्तांचा गट समान विचार -धाराने एकत्रीतपणे/ एकजुटीने काम करीत आहे.

धानाची देशी प्रजाती

म्हणून आम्ही विविध प्रकारच्या तांदूळाची विक्री करण्याचे काम हाती घेतले. ह्या सर्व वाणाचे गुणधर्म जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. तसेच प्रयोग शाळामधून शास्त्रिय पद्धतीने देखिल त्यांचे गूणधर्म तपासून पाहिले. ह्या अहवालातून हे सिद्ध झाले की बाजारातील प्रसिद्ध, चमकदार तांदुळाच्या वाणापेक्षा पारंपारिक वाणामध्ये अधिक पोषणतत्व आणि आरोग्यास लाभदायक गूणतत्त्व आहेत. आम्ही पोस्टर्स, माहिती पत्रिका व विविध लेखांद्वारे या निष्कर्षांचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार, प्रचार केला. प्रसारा माध्यमांनी देखिल या विषयाला चांगलेच उचलून धरले. मेळाव्याच्या माध्यमातून हा विषय सर्वदूर गेला आणि अनेक लोक पारंपारिक तांदुळाकडे वळले.

तांदूळ/धान मेळावा बदलाचा अग्रदूत!

असा पारंपारिक तांदूळ आपल्या आहारात आल्याने त्याचे आरोग्य व सकस आहार विषय काय फायदे आहेत. त्याचा सुवास व इतर गुणधर्म काय आहेत ह्याची लोकांमध्ये जागृती करण्यासाठी विविध विभागांमध्ये आम्ही तांदूळ महोत्सव आयोजित केले. आम्ही बंगरूळ आणि इतर शहरांमध्ये सेंद्रीय मेळावा, देशी तांदूळ मेळावा, लाल तांदूळ मेळावा, जैवविविधता मेळावा आणि सुरक्षित अन्न मेळावा यासारख्या विविध संकल्पनेवर आधारीत मेळावे आयोजित केले. विविध तांदूळाच्या वाणांपासून चविष्ट पकवान तयार करून आकर्षक पद्धतीने प्रदर्शित केले गेलेत. तसेच मेळाव्या दरम्यान चवीसाठी पदार्थ वितरीत केलेत. यामार्फत बाजारातून लूप्त झालेल्या आरोग्यदायक, पोषक आणि विस्मरित अन्नधान्याचे पुन्हा एकदा बाजारात स्थान निर्माण केले.

सर्वसाधारण प्रत्येक मेळाव्यामध्ये 4000 ते 5000 उपभोक्ते आकर्षित झालेत. त्यात जवळपास तीन ते चार लाख रूपयांच्या पांरपारीक तांदूळ वाणांची विक्री झाली. 2012 साली पारंपारीक तांदूळ वाणांच्या वार्षिक विक्रीने 100 टनाहून अधिकचा उच्चांक देखिल नोंदविला.

मेळावा आणि त्यातील उत्पादनांची जाहिरात जनमानसात पोहवविण्यामध्ये प्रसारमाध्यमांनी प्रमुख भूमिका निभावली. विविध वृत्तपत्रे आणि मासिकांनी लाल आणि सेंद्रीय तांदूळामूळे होणाऱ्या आरोग्यविषयक बातम्या प्रसारीत केल्यात. आम्ही भेट देणाऱ्या अभ्यगतांची माहीती जमा करून पुढील संबंध दृढ काव्य करीता वापरतो.

साधारणतः 30 संस्था संघटनाना एकत्र घेवून सहजा समृद्धाने सुरू केलेला ह्या चळवळी मध्ये आज 2000 तांदूळ उत्पादक, तांदूळ सरंक्षण, शेतकरी पैदासकार इ. सामील झाले आहेत. हे सर्वजण मिळून सुवासिक, औषधी, खोल पाण्यात तग धरणारी, क्षार प्रतिरोधक आणि कोरडवाहू शेतीमध्ये येणाऱ्या अशा सुमारे 600 विविध वाणांचे संरक्षण व वाढ करीत आहेत. ही तर एक सुरुवात आहे. आमचे मुख्य ध्येय अधिकाधिक जनतेमध्ये सेंद्रीय अन्न आणि स्थानिक धान्याचा आहारात वापर जास्त पटीने वाढविणे होय. जगभरात पारंपारिक अन्नधान्यांकडे कल वाढत आहे. आणि आम्हीसुद्धा तसा बदल आमच्या राज्यात घडवून आणण्यासाठी काम करीत राहू.

सीमा ग. प्रसाद
राज्य समन्वयक,
आपला तांदूळ वाचवा अभियान -कर्नाटक
क्र.7, दुसरा चौक, 7 वा मुख्य रस्ता, सुलथान प्लाया,
बंगरूळ-560 032

मराठी अनुवादः डॉ विनोद खडसे

मूळ लेख : Return of the Desi Rice (Vol. 15, No. 2, June 2013)